

Janne Kurki

Kansa, joka sanoi Ei!

Lacantilainen luenta José Saramagon kirjasta *Kertomus näkevistä*

Sisällysluettelo

1. Johdanto: Ei ole olemassa kansaa	3
2. Kukaan tai mikään ei edustaa meitä emmekä me edusta ketään tai mitään.....	5
3. Demokratian uhka	13
4. Lopuksi: ”Minä olen täällä väliaikaisesti...”	17
Loppuviitteet	19

Minä olen täällä väliaikaisesti, kirjailija oli sanonut, ja nämä olivat merkit jotka hän oli jättävä jälkeensä käynnistään.

- José Saramago: *Kertomus sokeudesta*

1. Johdanto: Ei ole olemassa kansaa

Ainakin Slavoj Žižekin englanninkielisen läpimurtoteoksen *Ideologian ylevä objekti* julkaisemisesta (1989) alkaen lacanilaisen yhteiskuntateorian peruslähtökohtia on ollut aksioma ”Kansaa ei ole olemassa”.¹ Tämä on žižekiläinen uudelleenmuotoilu Jacques Lacanin lauseesta ”Naista ei ole olemassa”. Tällä tarkoitetaan sitä, ettei ole olemassa jotain totaliteettia, jotain orgaanista tai homogeenista kokonaisuutta, jonka sana kansa nimeäisi. Tämä on keskeistä monestakin syystä, joista politiikanteorian kannalta keskeisimpiä on se, etteivät vallassaolijat voi perustella tekojaan tai tekemättömyksiään kansalla tai esimerkiksi kansan tahdolla. Kukaan ei edusta kansaa, sillä kansaa ei ole olemassa. Kansan edustamisen paikka on tyhjä ja määrittelemätön. Toisin sanoen kansan edustamisen paikka on aina avoin: se on mahdoton paikka, joka avaa kaikki poliittiset mahdollisuudet.

Lacanilainen yhteiskuntateoria lähtee siis liikkeelle hylkäämällä positivistisen kansan käsitteen: kansa ei ole representoitavissa läsnäolossaan niin, että diktaattori tai kansanedustaja voisi väittää edustavansa kansaa ja legitimoida valtansa näin. Jos ja kun demokratia halutaan käsitteellistää tästä antipositivistisesta lähtökohdasta käsin, joudutaan väistämättä tekemisiin mahdottomuuden kanssa: läsnäolevan kansan representoiminen on mahdotonta, ja silti se on tehtävä tai ainakin se tehdään keinolla tai toisella. Sikäli kuin demokratia merkitsee kansanvaltaa, johtaa tämä siihen, että vallanpaikka, joka kuuluisi kansalle mutta jossa kansan on yksinkertaisesti mahdotonta olla läsnä, ja vallanpaikalle kipuava kansan sijainen/edustaja on erotettava tiukasti toisistaan ja samalla nähtävä sekä vallanpaikan että kansan sijaisen/edustajan rajoitukset. Ensinnäkin kansa sellaisenaan on väistämättä määrittämätön monikerta ja sellaisena vailla yhtä paikkaa: kansa on paikaton ja siksi vallanpaikka implikoi yhtenä paikkana tietyn strukturaalisen sokeuden suhteessa kansaan, joka monikertana näkee asiat väistämättä ristiriitaisesti ja antagonistisesti. Toisaalta kansan edustaja on partikulaarinen eikä monesta partikulaarisesta, sikäli kuin heidät on määritelty tarkasti, muodostu millään tavalla edustavaa korviketta määrittämättömälle monikerralle. On siis absurdi ajatus, että esimerkiksi 200 kansanedustajaa edustaisi kansaa, joka määritelmän mukaan on määrittämätön ja määrittämätön monikerta. Sekä vallanpaikka että kansan edustaja ovat siis väistämättä keinoja korvikkeita – ja vain, jos nämä rajoitteet pidetään jatkuvasti mielessä ja toimitaan niiden mukaisesti, voi kansanedustuslaitos toimia missään mielessä demokraattisesti.

Näemmekin, että se, ettei kansaa ole olemassa, muodostaa demokratian keskeisen aksioman. Voitaisiin jopa väittää, että vain sellainen poliittinen liike tai järjestelmä, joka ottaa kansan olemassaolemattomuuden lähtökohdakseen, voi olla demokraattinen. Tämän äärimmäisen abstraktin lähtökohdan konkreettiset heijastukset ja ruumiillistumat ovat kuitenkin rajaamattomat, ja ne täytyy luoda aina uudelleen kussakin tilanteessa. Toisin sanoen abstraktin formalisaation ”kansaa ei ole olemassa” merkitys on löydettävä aina uudelleen siinä historiallisessa kontekstissa, jossa toimitaan. José Saramagon *Kertomus sokeudesta* esittää yhden tällaisen fiktiivisen kansan olemassaolemattomuuden ruumiillistumisen. Oleellista on, että kaikessa fiktiivisyydessään tämä esimerkki tuo loistavasti esiin kansan olemassaolemattomuuden radikaalisuuden. Koska kansaa ei ole olemassa, ennennäkemätön ja mahdotonkin saattaa tapahtua. Samalla Saramagon kertomus kuvaa traagisellakin synkkyydellä sitä, kuinka keskiverto länsimainen poliittinen järjestelmä ja eliitti tekee kaikkensa redusoidakseen kansan vallan omien intressiensä mukaiseksi näytelmäksi.

2. Kukaan tai mikään ei edustaa meitä emmekä me edusta ketään tai mitään

José Saramagon *Kertomus näkevistä* iskee edustuksellisen demokratian ytimeen: kertomuksen (myyttinen?) kansa näkee, ettei kansanedustuslaitos, jonka pitäisi olla kansan vallassa ja kansan edustaja, ole sitä, ja kansa päättää (ilman päätöstä) muistuttaa tuota laitosta asemastaan. Kansa tekee tämän sillä ainoalla sääntöjen mukaisella tavalla, jonka poliittinen järjestelmä on kansalle jättänyt, nimittäin äänestämällä, mutta äänestämällä nimenomaan niin, ettei äänestys enää täytäkään sille annettua funktiota, vaan sen sijaan, että toimisi kuin järjestelmän rattaiden aasina, muodostuu kapulaksi rattaiksi. Kansa nimittäin äänestää tyhjää: kukaan ei edusta meitä, ei-kukaan (tyhjä äänestyslipuke) edustaa meitä. Poliittinen eliitti menettää toimintaansa oikeuttavan perustan eikä voikaan vedota enää kansan tahtoon: äänestämällä tyhjää kansa vie legitimitetin poliittiselta järjestelmältä.

Koko tapahtumasarja alkaa sillä, että kunnallisvaalien äänestyspäivänä koko alkupäivän äänestyspaikoilla on äärimmäisen hiljaista, minkä ajatellaan ensin johtuvan huonosta säästä. Tilanne ei kuitenkaan parane sään parannuttua, kunnes yhtäkkiä kansa ryntää yhtä aikaa äänestysuurnille ja äänestyspaikoille muodostuu pitkiä jonoja. Sisäministeriö pidentää tyytyväisenä äänestysaikaa kahdella tunnilla näiden pitkien jonojen takia, jotta jokainen ehtisi äänestää ja alussa uhannut katastrofi koko poliittiselle järjestelmälle voisi kääntyä kunnolla järjestelmän voitoksi. Kun äänet saadaan laskettua puolen yön jälkeen, yli 70% maan pääkaupungissa annetuista äänestyslipukkeista paljastuu tyhjiksi.²

Tämä aiheutti kaaoksen poliittisten päättäjien joukossa ja puoluejohtajat ”sekoilivat sanoissaan, sanoivat että aivan niin mutta myös toisaalta.”³ Ennen kaikkea päätetään järjestää uudet vaalit ja vastuu sysätään enemmän tai vähemmän juhlallisesti kansalle:

Hallitus odottaa luottavaisesti, hän [pääministeri] lisäsi ottaen kasvoilleen vakavan ilmeen ja korostaen tarkoituksellisesti jokaista painollista tavua, että uudelleen vaaliuurnille kutsuttu pääkaupungin väestö osaa täyttää kansallisvelvollisuutensa juuri niin arvokkaasti ja säädyllisesti kuin aina ennenkin, niin että samalla tulee mitätöidyksi ja pois pyyhkäistyksi tämä valitettava tapaus, jossa toistaiseksi osittain selvittämättömistä mutta parhaillaan jo pitkälti tutkituista syistä kaupungin äänestäjien tavanomainen valistunut arvostelukyky pääsi yllättävästi hämärtyämään ja vääristymään.⁴

Vallanpitäjät toivoivat siis paluuta normaalitilaan, ja tähän riittäisi ”[j]os nukkuvien osuus olisi kohtalaisen suuri tai edes sensuuruinen että se ylittäisi aikaisempien vaalien enimmäismäärän, kuitenkin liiallisuuksiin menemättä.”⁵ Toisin sanoen vallanpitäjien intresseissä on *status quon* eli heidän oman valtansa ylläpitäminen vaikka sitten lisäämällä nukkuvien määrää: keskeistä ei ole kansan tahto, vaan se, että kaikki jatkuu kuten on jatkunut siihen asti. Kaikki muu on – vallanpaikalta katsottuna – pelkkää erehdystä ja kansan arvostelukyvyn pettämistä.

Tämä on toki nähty Suomessakin ja ympäri Eurooppaa, esimerkiksi siinä, ettei kansojen ole annettu äänestää Lissabonin sopimuksesta eli EU:n uudesta perustuslaista, jota ei saa kutsua EU:n uudeksi perustuslaiksi. Ja kun Irlannin kansan annetaan äänestää – johtuen ilmeisesti Irlannin perustuslain ”valuvirheestä”, jonka mukaan kansan pitää päättää vallan siirtämisestä pois kansalta – kansa menee tietenkin äänestämään väärin, kun sillä kerrankin on tilaisuus. Tai, ottaaksemme esimerkin kotimaasta, ajatelkaamme vaikkapa vallanpaikalla kynsin ja hampain pysytellyttä ”intellektuellia” ex-puoluejohtajaa, ex-pääministeriä ja eduskunnan ex-puhemiestä, jonka mielestä hänen kanssaan erimieliset ovat öykkäreitä ja anti-intellektuelleja tai eivät muuten vain ymmärrä mistään mitään, hänellä itsellään kun on niin laaja koulutus, työhistoria ja kokemusmaailma...

Kun Saramagon kertomuksen äänestäjiltä kyseltiin heidän äänestyskäyttäytymisestään erilaisissa ovensuukyselyissä, he vastasivat ”läpitukenemattomalla hiljaisuudella”⁶ – kyseenalaistaen näin myös sen poliittisen eliitin, puoluekoneistojen ja median välisen liiton, jota pidämme vaaleista vaaleihin selviönä. Yhtäkkiä vain tuhannet ihmiset, jotka eivät tunteneet toisiaan, muodostivat ”vaitiolon muurin”,⁷ jonka taakse poliittinen eliitti ja median edustajat yrittivät turhaan nähdä (sillä siellä tuskin oli yhtään mitään: siellä oli kansa). Kansalaiset vaikenivat äänestämisestä lähimmäisilleenkin ja ”jopa kaikkein puheliaimmat ihmiset näyttivät unohtaneen kaikki sanat”.⁸

Tähän absoluuttiseen hiljaisuuteen tiivistyi ja kilpistyi mahdoton suhde kansan ja kansan edustajien välillä: siitä, mistä ei voitu puhua, vaiettiin, ja tehtiin se, mikä oli pakko tehdä. Tätä on absoluuttisen teon ja absoluuttisen hiljaisuuden absoluuttinen etiikka, joka tässä kaunokirjallisessa teoksessa astuu reaalipolitiikan näyttämölle. Kun vaalit uusittiin kyseisen maan pääkaupungissa, uusi tulos oli entistäkin murskaavampi: nukkuvia oli nolla prosenttia, samoin hylättyjä ääniä, mutta tyhjiä äänestyslipukkeita oli 80 prosenttia.⁹ Kun uusintaäänestyksen tulos oli näin yksiselitteinen, oli poliittisen eliitinkin viimein tunnustettava se.¹⁰ Niinpä pääministeri toteaa tulosten julkaisua seuranneessa televisiopuheessaan tyhjien äänien järkyttäneen ”meidän tähänastisen henkilökohtaisen ja kollektiivisen elämämme normaalia demokraattista perustaa.”¹¹ Näin ideologinen

identiteetti – ”me” – murskautuu kansan kansana ilmaistessa itseään ainoalla sille sopivalla tavalla: tyhjällä äänestyslipukkeella. Tällaisessa äänestyslipukkeessa kansa – joka edustuksellisen demokratian *status quo* -tilanteessa on määritelmän mukaan aina poissaoleva – on läsnä tyhjiytenä. Tällainen kansan insistenssi on liikaa poliittiselle järjestelmälle: toistetusti kansa kansana astuu läsnäoloon, kun jo ensimmäinenkin kerta oli liikaa.

Miten poliittinen eliitti sitten suhtautuu tähän pääkaupunkilaisten esittämään hiljaiseen mutta tuntuvaan protestiin? Katsooko poliittinen eliitti peiliin, miettiikö se järjestelmässä olevan jotain vikaa, jos kansa joutuu tuomaan itsensä esiin vain kertakaikkisena kieltona? Ei tietenkään. Poliittisessa järjestelmässä on kyllä vikaa, nimittäin se, ettei se mahdollista Syyllisten – tyhjän äänestyslipun jättäneiden – jäljittämistä ja heidän rankaisemistaan, mutta kaiken kaikkiaan syy on kansan vastuuttomuudessa, siinä, etteivät he pelaa demokratia nimistä peliä siten kuin eliitti haluaisi. Tyhjän äänestäjät ovat eliitin mielestä eksyneet ”oikealta tieltä” ja nyt heidän tulisi osoittaa vilpitöntä katumusta ja haluta parantaa tapansa täydellisesti.¹² Nyt tarvittiin aaseihin ja muuleihin tepsivää keppiä ja porkkanaa kansaa varten.¹³

Tämä hätätila pakottaa puolueliitin vastatoimiin ”[e]nnen kuin rutto ja kuolio leviävät maamme terveeseen osaan”, sillä ”isänmaa oli joutunut edustuksellisen demokratian syvimpään perustaan kohdistetun alhaisen tihutyön uhriksi.”¹⁴ Tyhjää äänestämisen myötä ”ollaan jouduttu silmätyksin kylmän ja kovan terrorismin kanssa”.¹⁵ Terrorismin vastaisen sodan aakkoset alkavat siitä, että terroristit ovat soluttautuneet meihin, kansalaisiin, että he ovat joukossamme, että he ovat jopa kansalaisia ja vieläpä äänestyskelpoisia kansalaisia – ja tässä äärimmilleen viedyssä tapauksessa, että suurin osa pääkaupungin asukkaista on heitä. Toisin sanoen suurin osa kansalaisista paljastuu terroristeiksi, sillä he ovat astuneet esiin tyhjiytenä, joka sekä edustaa heitä että ovat he. Tyhjiyys representaationa on kansan preesens.

Ei olekaan ihme, että poliittinen eliitti ryhtyy ripeisiin vastatoimiin ja julistaa poikkeustilan. Saramago kiinnittää tässä vaiheessa sarkastisen huomionsa länsimaisten demokratioiden valta-
medioiden hampaattomuuteen ja suoranaiseen tekopyhyyteen:

Toisaalta niillä [joukkoviestimillä] oli sekä ilmiselvä että perustava velvollisuus tuomita ponnekkaasti ja kansalaissuuttumusta uhkuen niin omista pääkirjoituksissaan kuin varta vasten teetetyissä mielipidekirjoituksissa äänestäjien odottamaton ja vastuuton menettely, kun nämä olivat kummallisen ja tuhoisan turmeluksen voimasta sokeutuneet kaiken ylittävälle isänmaan edulle ja sekoittaneet valtion poliittisen elämän ennen-

kuulumattomalla tavalla, sysänneet sen synkkään umpikujaan, josta nokkelinkaan äly ei kyennyt näkemään ulospääsyä. Toisaalta taas oli huolellisesti punnittava ja harkittava jokaista sanaa joka kirjoitettiin, oli otettava huomioon ihmisten herkkänahkaisuus, astuttava niin sanoaksemme kaksi askelta eteen ja yksi taakse, etteivät lukijat vain äkkiarvaamatta pahastuisi kun lehti monien vuosien täydellisen sopusoinnun ja ahkeran lukemisen jälkeen rupeaisi soimaamaan heitä pettureiksi ja vähäjärkisiksi. Poikkeustilan julistaminen, jonka turvin hallitus sai keskittetyksi itselleen kaiken vallan ja voi kerralla kumota perustuslain takaamat oikeudet, poisti johto- ja hallintoportaiden yltä sopivasti kiusallisen taakan ja painostavan uhan. Kun ilmaisun ja viestinnän vapautta oli rajoitettu, kun sensuuri kurkisteli toimittajan olan yli, parempaa veruketta ja aukottomampaa puolustusta ei olisi voinut löytää...¹⁶

Hallitus lähettää pääkaupunkiin agenteja ja alkaa kuulustella 500 enemmän tai vähemmän satunnaisesti valittua kansalaista selvittääkseen yllättävien äänestystulosten taustat.¹⁷ Kyseessä on valkoinen rutto ja kapina,¹⁸ jota vastaan on taisteltava järein asein: armeija ja poliisit piirittävät ja eristävät pääkaupungin muusta maasta.¹⁹ Samaan aikaan lehdistössä pohdiskellaan, onko kyse ideologiasta vai jostakin ihan muusta.²⁰ Saramagon fiktion kansa vetää kuitenkin jälleen pisimmän korren: kun hallitus valjasta koko virkamieskunnan selvittämään, kuka äänesti ja mitä ja ketä ovat nämä demokraattisen yhteiskunnan perusrakenteita terrorisoivat huligaanit, kansa nousee määrittämättömänä massana vastarintaan kauhistuttavalla aseella – avoimuudella ja solidaarisuudella:

Eräänä aamuna pääkaupungin kaduille vyöryi joukoittain ihmisiä rinnassaan tarra, jossa oli mustalla pohjalla punaisin kirjaimin sanat, Minä jätin tyhjän lipun, ja ikkunoista riippui isoja kylttejä, joissa julistettiin punaisella pohjalla mustin kirjaimin, Me jätimme tyhjän lipun, mutta sävähdyttävien näky oli mielenosoittajien päiden yllä liehuva ja etenevä loputon valkoisten lippujen jono, joka sai jonkun kärryiltä pudonneen kirjeenvaihtajan ryntäämään puhelimeen ja ilmoittamaan lehdelleen, että kaupunki oli antautunut. Poliisien kaiuttimet räyhäsivät tuutin täydeltä että yli viiden hengen kokoukset olivat kiellettyjä, mutta ihmisiä oli viisikymmentä, viisisataa, viisituhatta, viisikymmentätuhatta, kuka siinä tilanteessa rupesi viiden ryhmiä laskeskelemaan.²¹

Näin antautumisen väristä ja tunnuksesta – valkoisesta lipusta – tulee edustuksellisen demokratian kannalta perustavimman vastarinnan tunnus: kansa antautuu (kaikki valta on vallanpitäjillä), kansa kapinoi (pitäkööt valtansa) – kumpikin yhdessä ja samassa liikkeessä ja mitään merkitsemättömässä merkissä.²² Tämän valkoisen nimettömän moneuden edessä poliisikin on voimaton, ja niinpä hallitus ajautuu johonkin ennennäkemättömään: koko pääkaupunki tyhjennetään virkavallasta ja eristetään täydellisesti, sillä pääkaupunkilaiset ovat itse erottautuneet ”pyhästä kansallisesta yhteydestä”.²³ Hallitus päättää perustaa uuden demokratian muualle ja uskoo näin saavuttavansa täydellisen voiton sekä ”normaalin demokratian” palautumisen.²⁴ Tämä edellyttää tietenkin hallituksen ja koko muun valtiokoneiston evakuoimista pääkaupungista. Tämä evakuointi

suunnitellaan huolellisesti ja äärimmäisen salaisesti, mutta kun evakkojoukkio lähtee liikkeelle yön pimeyden turvin, syttyvät valot kansalaisten asunnoissa salaperäisesti aina sillä kohtaa katua, johon evakot ovat ehtineet – ja silti kansalaisten ikkunat pysyvät tyhjinä.²⁵ Pääkaupungin tyhjennyttyä valtion edustajista presidentti pitää puheen joukkotiedotusvälineiden koko arsenaalin välityksellä ja kyseenalaistaa ankarasti tyhjää äänestäneiden isänmaallisuuden ja heidän koko eettisen olemassaolonsa varsin uskonnollis-fundamentalistiseen sävyyn:

Te olette pettäneet esi-isienne muiston, tämä on armoton totuus, joka on ikuisesti raastava omaatuntoanne, he rakensivat kivi kiveltä isänmaan alttarin, mutta te päätitte hävittää sen, joten häpeä teidän päällenne langetkoon. [...] Se on kauhea erehdys. Ennen pitkää teidän on pakko ottaa itsellenne päälliköt teitä hallitsemaan, jolleivät he sitten itse syöksähä petomaisesti esiin siitä väistämättömästä kaaoksesta, johon te vajoatte, ja alista teitä omiin lakeihinsa. Silloin te tajuatte virheenne koko traagisessa laajuudessaan. [...] Kaikki kärsimyksenne on silloin ollut tarpeetonta, kaikki uppiskaisuutenne on ollut turhaa, ja te ymmärrätte vihdoin, liian myöhään, että oikeudet ovat täysimääräisesti oikeuksia ainoastaan sanoissa, joilla ne on lausuttu, ja paperilla, jolle ne on kirjattu, olkoon se sitten valtiosääntö, laki tai jokin säädös, te ymmärrätte silloin, toivottavasti myös vakuuttuen, että niiden kohtuuton ja harkitsematon soveltaminen mullistaisi pahoin vakaimmallakin pohjalla seisovan yhteiskunnan, ja te ymmärrätte kaiken kaikkiaan että yksistään järkikin káskee meitä näkemään ne pelkkänä symbolina jostakin mitä voisi olla, jos olisi, eikä suinkaan aitona ja mahdollisena todellisuutena. Tyhjän äänestyslipun jättäminen on luovuttamaton oikeus, sitä ei teiltä kukaan epää, mutta samalla lailla kuin kiellämme lapsia leikkimästä tulella, varoitamme myös kansoja siitä, että dynamiittiin kajoaminen vaarantaa niiden oman turvallisuuden.²⁶

Tällaiset toimenpiteet ja puhuttelut nostattavat kansalaisissa tietenkin esiin monenlaisia tunteita, ajatuksia ja reaktioita. Jotkut haluaisivat selittää viranomaisille ja vallanpitäjille, ettei kyse ollut yrityksestä romuttaa olemassaolevaa järjestelmää, vaan pettymyksen ilmauksesta, pettymyksen, jota ei haluttu kanavoida vallankumoukseksi, koska ne olivat niin väkivaltaisia ja koska ei tiedetty, mitä mahdollisesti saadulla vallalla olisi tullut tehdä.²⁷ Vastoin vallanpitäjien, viranomaisten ja valtamedian odotuksia entinen pääkaupunki ei kuitenkaan sorru anarkian, väkivallan ja rikosten sekasortoon, vaan kansalaiset rupeavat itse huolehtimaan järjestyksestä.²⁸ Ja kun virallinen kirkkokin vetäytyy valtaapitävien toivomuksesta entisen pääkaupungin asukkaiden elämästä ja kuolemasta, haudataan ihmiset koruttomassa hiljaisuudessa: ”Ei puheita, täällä jokainen kantaa oman surunsa ja kaikilla on sama murhe.”²⁹ Haudat luodaan kollektiivisesti umpeen ja kukat jaetaan hautakummuille kaikille tasan; itkeviä lohdutetaan yhdessä; eikä kukaan tiedä, minne kunkin omainen haudataan, joten itkukin kohdistetaan anonymille haudatulle: ”Mikään ei ole kunnioitavampaa kuin itkeä ihmistä jota ei ole edes tuntenut.”³⁰

Vallanpitäjät ja virkamieskoneistot yrittävät selvittää, kuka tätä käsittämätöntä protestia johtaa, mutta ei-kukaan ja kaikki johtavat tätä liikettä:

Kuultiin että mielenosoituskulkue olisi nyt menossa presidentin palatsille, Kysykää järjestäjiltä, Missä he ovat, keitä he ovat, Otaksuakseni heitä ovat kaikki eikä kukaan, Joku johtaja täytyy olla, eivät tällaiset liikkeet itsestään käynnisty, alkusyntyä ei ole olemassa, ei varsinkaan kun kyseessä ovat näin laajat joukkotoimet, Tähän mennessä sellaista ei ole esiintynyt [...] ³¹

Kukaan ei myöskään valjasta kansan protestia jonkun puolueen, iskulauseen tai vaatimuksen ikeeseen: kansa ei edusta ketään tai mitään eikä kansaa edusta mikään tai kukaan. Näin kansa kyseenalaistaa kaikki itseensä liittyvät representaatioyhteydet: kukaan tai mikään ei voi representoida kansaa kansana eikä kansa kansana representoi ketään tai mitään:

Minua oudoksuttaa nimenomaan se ettei kukaan huuda mitään, ei kuulu eläköötä eikä pää vadille -huutoja, ei iskulauseita joilla ihmiset toisivat julki vaatimuksiaan, vain tämä uhkaava selkäpiitä karmiva hiljaisuus, Kohentakaa vähän tuota kauhufilmeistä haettua kielenkäyttöänne, ehkä ihmiset ovat loppujen lopuksi vain kyllästyneet sanoihin. ³²

Koska kansa kyseenalaistaa kaikki representaatiot, siis sekä itsensä representoimisen että itsensä representaationa – kansaa ei voi representoida poliittisen järjestelmän eikä esimerkiksi median kautta, eikä kansa edusta mitään periaatetta, vaatimusta tai totuutta – representoimisen ammattilaiset menettävät asemansa, oli kyse sitten ammattipoliitikoista tai viestimien työntekijöistä: ”joukkoviestimiä oli potkaistu härskisti munille”. ³³ Mielenosoituksistakin tulee lähinnä yhteisen jaetun mielettömyyden osoituksia: ”Ihmiset saapuivat aukiolle ja täyttivät sen, tuijottivat suljettua palatsia ääneti puolen tunnin ajan, hajaantuivat sitten ja lähtivät kotiin [...]” ³⁴

Tilanteen luoma kriisitunnelma luo paineita ja ristiriitoja hallitseviin piireihin. Pääministeri ryhtyy toimiin ”kitkattomuuden takaamiseksi” ja ottaa itselleen hankaliksi ruvenneiden puolustusministerin ja sisäministerin salkut. ³⁵ Tämän hän tekee haaveillen jäävänsä historiaan ”ainutlaatuisena demokratian pelastajana”. ³⁶ Uusien vaalien järjestämiseen tällä demokratian pelastajallakaan ei ole rohkeutta, sillä vaarana on, että ”tyhjää äänestävien määrä nousisi nykyisistä kahdeksastakymmenestä prosentista sataan prosenttiin, ongelmassa tällöin tapahtuva kvantitatiivinen muutos ei toki vaikuttaisi millään lailla sen kvalitatiiviseen puoleen, paitsi tietysti sikäli että väestön keskuuteen syntyisi yksimielisyys.” ³⁷

Tällaisessa avuttomuuden tilanteessa kulttuuriministeri nousee esiin hallituksen kokouksessa ja puhuu siitä, mistä ei saa puhua, nimittäin eräästä menneisyyden jaksosta, josta *status quo* on vaiennut.³⁸ Kyse on viittauksesta Saramagon aikaisemmassa kirjassaan *Kertomus sokeudesta* kuvaamiin tapahtumiin.³⁹ Tuossa kirjassa kansan yli pyyhkii toisenlainen valkoinen vitsaus, joka ei muodostu tyhjien äänestyslipukkeiden jättämisestä, vaan valkeasta sokeudesta: kaikki menettävät näkönsä ja näkevät valkoista – mikä puolestaan johtaa erittäin raakaan sekasortoon, jossa inhimillisyys ja konkreettinen hengissä selviytyminen asettuvat usein vastakkain ja turhat hienoudet karsiutuvat nopeasti: ”Ilmeisesti vain sokeiden maailmassa kaikki on juuri sitä mitä se todella on [...]”⁴⁰ Itse asiassa anakronisesti luettuna *Kertomus sokeudesta* sisältää jo viittauksen *Kertomukseen näkeivistä* tai ainakin jonkinlaisen ennakkoaavistuksen siitä: ”Jonkinlainen hallitus varmaan on olemassa, ensimmäinen sokea sanoi, Sitä minä en usko, mutta jos onkin, silloin se on luultavasti sokeiden hallitus, joka pyrki hallitsemaan sokeita, toisin sanoen se on pelkkä ei-mikään joka on järjestelevinään pelkkää ei-mitään [...]”⁴¹

Vaikka *Kertomuksen näkeivistä* hallitus muodostuukin somaattisesti näkeivistä ihmisistä, niin poliittisesti ja suhteessa kansaan he ovat sokeita ja siis – suhteessa kansaan – pelkkää ei-mitää, joka on järjestelevinään pelkkää ei-mitää. Niin *Kertomuksessa sokeudesta* kuin *Kertomuksessa näkeivistä* kansan parissa syntyy kuitenkin – täysin vallanpitäjistä riippumatonta – spontaania ja ikään kuin immanentisti muodostuvaa järjestäytymistä ja solidaarisuutta, ja tässä ”on tavallaan uuden näkemisen alku”.⁴² Juuri tässä on ilmeisesti näiden kahden kertomuksen risteyskohta. *Kertomuksessa sokeudesta* toiseksi viimeisessä kappaleessa päähenkilöt toteavat: ”Minä luulen ettei me tultu sokeiksi vaan ollaan sokeita, Sokeita jotka näkevät, Sokeita jotka näöstään huolimatta eivät näe.”⁴³ Yhtä lailla *Kertomuksessa näkeivistä* kulttuuriministeri rohkenee todeta pääministerille ja muille poliittisen eliitin edustajille (saaden tosin aikaan vastalauseiden tulvan): ”Niin juuri, herra pääministeri, me etäännyimme asiasta, minä sanoin ainoastaan, että neljä vuotta sitten me olimme sokeita, ja nyt sanon että olemme luultavasti sokeita edelleenkin.”⁴⁴

Kuten niin usein tapahtuu, establismentti kääntää esiin pulpahtavan totuuden nurinniskoin vai-mentaa kseen sen ja pönkittääkseen valtaansa. Niinpä *Kertomuksissa näkeivistä* kulttuuriministerin mölähättämä totuus muuntuukin jälleen uudeksi yritykseksi saada kansa halutulla tavalla vallan ikeeseen: pääministeri päättää kampanjoida kansalle ajatusta, että tyhjien äänestyslipukkeiden jättäminen onkin jonkinlaista jälkiseurausta neljä vuotta aiemmin tapahtuneesta sokeudesta.⁴⁵

[...] mahdollista on että lukemattomat ihmiset, joista toivoakseni muodostuu äkkiä valtaisa enemmistö, ovat järkytykselle alttiita ja rupeavat kauhistelemaan peilin edessä, ovatko he taas sokeita ja eksyttääköhän tämä uusi, edellistä vielä häpeällisempi sokeus heitä nyt oikeasta suunnasta ja työntää kohti äärimmäistä katastrofia rapauttamalla kenties lopullisesti poliittisen järjestelmän, joka on alusta asti, meidän tätä uhkaa huomaamatta, ylläpitänyt juuri elintärkeimmässä ytimessään eli äänestysten toimeenpanossa oman tuhonsa siementä tai, esittääksemme vähintään yhtä pelottavan oletuksen, kasvattanut johonkin täysin uuteen, tuntemattomaan siirtymisen itua, johonkin niin erilaiseen, ettei meillä varmastikaan olisi siinä sijaa, kun me olemme koko ikämme tottuneet turvallisiin vaalirutiineihin, jotka sukupolvesta toiseen ovat tulleet piilottaneeksi meiltä tämän heidän valttinsa, nyt näköjään yhden mahtavimmista.⁴⁶

Koska hallituksen rivit alkavat repeillä, joudutaan poliittisen eliitinkin keskuudessa suorittamaan muutamia puhdistustoimia demokratian takaamiseksi: ”Häiritsevistä aineksista puhdistunut hallitus oli vihdoinkin yhtenäinen kokonaisuus, yksi johtaja, yksi tahto, yksi suunnitelma, yksi tie.”⁴⁷ Tiivistyneen poliittisen eliitin kaikki huomio kiinnittyy ”tähän uuteen valkosokeuteen, joka [...] iskee suoraan demokratian perustusten sydämeen pahemmin kuin siihen on mikään totalitaarinen järjestelmä koskaan ennen pystynyt.”⁴⁸ Kuten usein tapahtuu, kun kollektiivinen ilmiö ylittää vallanpitäjien käsityskyvyn, demonisoidaan nytkin tietty rajatumpi ihmisryhmä kollektiivisen ilmiön syntipukiksi; tässä tapauksessa syylliseksi katsotaan *Kertomuksen sokeudesta* viisihenkinen päähenkilöryhmä – sillä perusteella, että yksi kyseisen ryhmän jäsenistä ei sokeutunutkaan neljä vuotta sitten: heidän tuomionsa ”on kirjoitettu jo ennen rikosta”.⁴⁹ Toisin sanoen vallanpitäjät päättävät kanavoida kaiken heidän syykseen. Ja kun asian täytäntöönpanoon valittu poliisiviranomainen kieltäytyy tehtävästä, saa hän itsekin kuulun kalloonsa.⁵⁰

3. Demokratian uhka

Demokratian suurin uhka piileekin demokratiassa itsessään. Mutta millainen on tuo uhka? Saramagon kuvaamien vallanpitäjien mielestä uhka on siinä, että kansalaiset saattavat äänestää miten sattuu tai, mikä vielä pahempaa, että he saattavat äänestää järjestelmällisesti tyhjä. Saramagon kirja viestii kuitenkin toisenlaisesta, paljon perustavammasta vaarasta: vaarana on, että poliittinen järjestelmä yrittää kesyttää ja suorastaa eliminoida se ennakoimattomuuden, joka itse äänestämiseen on implikoituneena. Vaarana on siis, että poliitikot alkavat pitää asemaansa itsensä selvyytenä ja itsetarkoituksena. Tässä jälkimmäisessä vaaraskenaariossa stabilismin säilyttäminen on tarkoitus itsessään ja oikeuttaa äärimmäisen rajutkin toimet: poikkeustilan julistamisen, pääkaupungin eristämisen, ihmisten harhaanjohtamisen järjestelmällisellä propagandalla, ihmisten perusoikeuksien rikkomisen, heidän vangitsemisensa, vakoilemisensa, aivopesunsa, kiduttamisensa ja jopa tappamisensa. Juuri demokratiassa piilevä ennakoimattomuus ja kansan määräilemättömyys muodostavat kuitenkin itseisarvon, jonka näkökulmasta kaikki toimenpiteet tämän itseisarvon suitsemiseksi ja reduceimiseksi ovat se äärimmäinen vaara, jossa demokraattinen valtiokoneisto mitätöi itse oman demokraattisuutensa.

Ei ole kovin vaikea erottaa näitä kahta skenaariota ja niiden välistä kamppailua nykyreaalipolitiikan näyttämöllä. Esimerkiksi Yhdysvaltain presidentinvaaleissa 2008 tämä vastakkainasettelu toimii samalla kahden valtuolueen välisenä raja-aitana: siinä missä republikaanit katsovat, että demokratian on oltava valmis puolustamaan itseään kovinkin ottein (salakuunteluilla, laittomilla keskitysleireillä, kidutuksilla jne.), siinä demokraatit painottavat, että ryhtymällä tällaisiin toimenpiteisiin uhrataan demokraattisen ajattelun itseisarvot kuten yksilön oikeusturva ja ihmisoikeudet. Vastaavat kysymyksenasettelut kohdataan myös EU:n ja Suomen poliittisella näyttämöllä, joskin ehkä hiukan lievemmissä muodoissa kuin Atlantin takana, hyvänä esimerkkinä Suomea 2008 ravistelleet huumeepoliisien toimintaan liittyneet rikostutkimukset.

Tämän vastakkainasettelun kautta käy kuitenkin ilmeiseksi, että demokratian perustava uhka on sisäänrakennettu itse demokratiaan: demokraattiselle järjestelmälle on luonteenomaista toisaalta se, että se ainakin potentiaalisesti kyseenalaistaa itsensä, ja toisaalta se, että ne toimet ja rakenteet, joiden funktiona on suojata demokratiaa siinä itsessään piilevältä uhkalta, ovat itsessään uhka demokratialle. Olisi liian helppo todeta, että tarvitaan siis jonkinlaista kultaista keskitietä, mones-

takin syystä. Ensinnäkään ei ole minkäänlaista ulkoista mitta-asteikkoja, jonka turvin voitaisiin sanoa missä on se keskusta, jossa nämä kaksi demokratiaan sisäänrakennettua uhkaa olisivat ikään kuin kauhun tasapainossa. Se ”keskustasoituminen”, jonka näemme tapahtuvan lähes globaalisti länsimaisissa demokratioissa (joihin lasketaan mukaan myös Japanin kaltaisia idän valtioita) ja jonka suomalaisena muotona on Keskustan, SDP:n ja Kokoomuksen kilpailu siitä, kuka niistä todella edustaa keskiluokkaa ja ajaa keskiluokan etuja, ei käy käytännössä argumentiksi tällaisen kultaisen keskitien olemassaolosta tai edes sen koordinaattien olemassaolosta. Sen sijaan se kertoo demografisesta ja ideologisesta ”kehityksestä”, joka vahvistaa olemassaolevaa järjestelmää ja ottaa sen, mikä ja miten on, normatiivis-poliittiseksi standardiksi.

*

Tämä kansan perustava poissaolo ei ole vain eräs teoreettinen myytti tai idealisaatio, vaan muodostaa sen äärimmäisen praktisen jännitekentän, jossa kaikki ns. hyvinvointivaltion peruskysymykset ”ratkaistaan” ja/tai jätetään ratkaisematta. Ottakaamme esimerkiksi perusterveydenhuolto, joka näyttää nousevan kunnallisvaalien 2008 keskeiseksi kysymykseksi – ja hyvä niin. Terveys- ja sairaushoidossa juuri perusterveydenhuolto, siis terveyskeskusten toiminta terveysasemilla, muodostaa sen kivijalan, jonka mukana hyvinvointivaltion solidaarinen terveydenhoito toimii tai kaatuu. Tämän keskeisen funktion kannalta on ymmärrettävää, että lainsäädännön luomassa varsin suppeassakin kehikossa on luotu mitä erilaisempia systeemejä, joilla perusterveydenhoitoa on yritetty saada pyörimään: on omalääkärijärjestelmiä, lääkäri-hoitaja -työpareja, listautumismalleja ja keikkalääkäfirmoja, vain muutamia näistä nykyisistä järjestelyistä mainitakseni. Kaikki nämä erilaiset järjestelmät pyrkivät kuitenkin vastaamaan samaan kansan luomaan haasteeseen: miten vastataan kansan sairauden- ja terveydenhoidosta.

Sairauden- ja terveydenhoidosta vastaavien ylempien virkamiesten näkökulmasta kyseessä on pohjaton suo: mitä enemmän palveluja tarjotaan, sitä enemmän niitä kuluu. Siksi on lanseerattu motto: kansalle ei pidä antaa sitä, mitä se haluaa, vaan mitä se tarvitsee. Tämä ylilääkärien ja hallintovirkamiesten suusta tuleva lause kiteyttää itseensä aivan keskeisen jännitteen, jonka kansan määritelmällinen poissaolo edustuksellisessa demokratiassa aiheuttaa.⁵¹ Edustuksellinen demokratia rakentuu nimittäin nimenomaan kansan haluille, ei sen tarpeille: edustuksellisessa demokratiassa kansa valitsee sen, mitä se haluaa, ei sitä, mitä se tarvitsee. Tämä on edustuksellisen demokratian voima ja heikkous. Jokainen julkisen sairauden- ja terveydenhuollon puolella toimiva toimii kuitenkin nimenomaan edustuksellisen demokratian viitekehyksessä. Palvelujen tarjonnasta

vastaavien virkamiesten näkökulmasta demokratian uhka on nimenomaan edustuksellisen demokratian perusajatuksessa itsessään: edustuksellisessa demokratiassa kansa valitsee nimenomaan sen, mitä se haluaa, ja tämä halu on todellakin kirjaimellisesti ääretön – sillä halu perustuu signifioijien vaikutukseen. Kun lääketieteen kehitys – signifioijiin perusvana – on samalla lailla ääretöntä ja kansalaisille voitaisiin tarjota aina vain parempaa hoitoa pidempään ja pidempään, on ilmeistä, että ollaan törmäyskurssilla.

Toisaalla on kansan halu ja lääketieteen kiihtyvä kehitys, toisaalla kuntien ja valtioiden budjetit, demografiset muutokset ikärakenteessa ja hoitotyön sitovuus ja rankkuus. Siksi virkamiehet alkavat puhua tarpeista halujen sijasta tai *good enough* -hoidosta käypähoidon sijasta. Oleellista on, että nämä tarpeet määrittyvät ja tämä *good enough* määrittyy kuntien budjettien, lääkärin itsesuojeluvaiston ja ahneuden perusteella: kuntien budjetit määräävät, millaisilla resursseilla kansa kohdataan, lääkärin itsesuojeluvaihto määrittää, kuinka paljon he ovat valmiita repimään omasta selkänahastaan, ja lääkärin ahneus määrittää sen, kuinka huonosti he ovat valmiita hoitamaan potilaita (sillä mitä huonommin potilaan hoitaa, sitä useampia potilaita voi hoitaa ja sitä enemmän rahaa saa).

Edustuksellisessa demokratiassa vaalit ovat se rituaali ja prosessi, jonka kautta poissaolevan kansan pitäisi muka pystyä tuomaan halunsa esiin – myös mm. tässä perusterveydenhuoltoa koskevassa äärimmäisen jännitteisessä ja kompleksisessä ongelmakentässä. Ajatus on suorastaan paradoksaalinen: on selvää, että jokin numero pienellä paperinpalalla ei ratkaise tällaisia massiivisia ongelmia juuri mihinkään suuntaan. Käytännössä ne kansan kannalta kaikkein keskeisimmät kysymykset ja ongelmat ovat siis täysin kansan tavoittamattomissa – tämä siitä huolimatta, että elämme näennäisesti demokratiassa. Käytännössä virkamies sanelee lopultakin kansalaisen ”tarpeen” – eikä prioriteettina aina suinkaan ole kansalaisen paras.

*

Demokratian uhka on siis ennen kaikkea demokratiassa itsessään. Tämä uhka projisoidaan mielellään johonkin ulkopuoliseen: terroristiin, globaaliin talouteen tms. Terroristi on kuitenkin usein länsimaisen demokratian ja siihen implikoituneen rahavallan itsensä luoma ylimäärä.⁵² Siksi ja siten olisi jatkuvasti kamppailtava nimenomaan demokratian itselleen luomaa uhkaa vastaan, mikä ei voi tarkoittaa *status quohon* jämähtämistä. Sikäli kuin pidämme kiinni edustuksellisen demokratian mallista – eikä meillä parempaa mallia ole ainakaan tähän hätään tarjolla – olisi tuon mallin vahvuudet käytettävä hyväksi. Käytännössä tämä voisi tarkoittaa, että päätettäessä

esimerkiksi sairauden- ja terveydenhuollosta, meille ei saisi olla kahta varsin erillistä porrasta (poliitikkojen ja virkamiesten), vaan kansan halun olisi yllettävä niihin konkreettisiin päätösprosesseihin, joissa esimerkiksi lasten ja vanhusten hoidon käytännöistä oikeasti päätetään. Nyt kansan halu on virkamiehelle käytännössä uhka, jotain, mitä vastaan on taisteltava kynsin ja hampain, jotta vain kunnan rahat riittäisivät, ja poliitikoille usein varsin kylmänkin laskelmoinnin kohde, sillä ammattipoliitikko rakentaa uransa kansalaisten halun houkuttelemisen varaan: kansalaisten on haluttava äänestää kyseistä poliitikkoa, jotta hän voisi jatkaa poliitikon uraansa.

4. Lopuksi: ”Minä olen täällä väliaikaisesti...”

Minä olen täällä väliaikaisesti, kirjailija oli sanonut, ja nämä olivat merkit jotka hän oli jättävä jälkeensä käynnistään. [...] Älkää joutuko harhaan, älkää päästäkö itseänne harhaan, hän sanoi, ja ne olivat odottamattomat ja arvoitukselliset sanat, tuntui etteivät ne olleet aivan paikallaan.

- José Saramago: *Kertomus sokeudesta*, 332.

Näin suurten ongelmien ja kysymysten edessä – mitä virkaa on sanoilla? Eivätkö ne ole auttamatta, jo ennen lausumistaan, pelkkää viisastelua? Kaiken maailman kirjallisuus ja humanistiset höpinät, filosofeista nyt puhumattakaan, mihin me niitä tarvitsemme, kun oikeasti tarvitaan esimerkiksi hoitavia käsi-, silmä- ja korvapareja sekä niitä, jotka takovat rahaa niin paljon, että siitä riittää verottajallekin ja sitä kautta näille hoitaville käsi-, silmä- ja korvapareille?

Kun Neuvostoliiton joukot vyöryivät panssareineen Prahaan 1968, kohtasi niitä outo näky: patsaiden silmiä peitti valkoinen side – aivan kuin patsaat eivät olisi halunneet nähdä, mitä oli tapahtumassa. Saramago palaa tähän näkyyn *Kertomuksessaan sokeudesta*.⁵³ Tähän turhaan eleeseen kiteytyy – kaikessa turhuudessaan – kertomuksen päähenkilöiden vuorosanoissa jotain oleellista ihmisenä olemisen kannalta, jotain periksiantamatonta ja traagista oikeudenmukaisuutta:

Kuvat eivät näe, Siinä sinä erehdyt, kuvat näkevät niillä silmillä jotka niitä katsovat, mutta nyt sokeus on vallannut kaikki, Sinä näet edelleen, Minä näen yhä vähemmän, ja vaikka minulta ei menisikään näkö, minusta tulee päivä päivältä sokeampi, koska minulla ei ole ketään joka näkisi minut, Jos tosiaan pappi on peittänyt kuvien silmät, Se oli ihan vain minun oma arveluni, Se on ainoa oletamus jossa todella on jotain mieltä, ainoa joka voi yhdistää tähän meidän kurjuutemme jonkinlaista suuruutta, voin kuvitella miten se astui tänne sokeiden maailmasta, jonne hänen oli sen jälkeen palattava itsekin sokeutumaan, voin kuvitella miten ovet olivat suljetut ja kirkko oli tyhjä ja hiljainen, voin kuvitella veistokset ja maalaukset ja voin nähdä miten hän kulki toisen luota toisen luo, nousi alttareille ja kiinnitti siteet kaksinkertaisella solmulla, jotteivät ne vain aukenisi ja putoaisi, ja veti kuvien päälle kaksi kerrosta maalia, jotta niille siten alkanut valkoinen pimeys oli riittävän sateen, se pappi oli varmaan kaikkien aikojen ja kaikkien uskontojen suurin pyhäinhäpäisijä, kaikkein oikeudenmukaisin ja inhimillisyydessään tinkimättömin, sillä loppujen lopuksi hän tuli tänne julistamaan että Jumala ei ansaitse näköä.⁵⁴

Saramagon viesti on ilmeisesti, että teosten kautta me näemme itsemme. Olipa kyseessä kuva- tai sanataideteos, ihminen katsoo siinä itseään. Kun ihminen ei enää pysty katsomaan itseään tai ei kestä näkemäänsä, hän tulee sokeaksi. Tässä katseleminen – olipa se sitten taiteellista, tieteellistä tai filosofista – on teoriaa sanan perustavassa ja painavassa merkityksessä: teoksien kautta aukenee teoria, jossa ja vain jossa ihminen katselee itseään. Saattaa olla, että tämä teoria ei ole ”muuta kuin yksinäistä muminaa, äänen pitkää lankaa joka voi jatkua äärettömiin, sillä kaikki maailman kirjat yhdessä muodostavat kokonaisuuden, joka on samanlainen kuin maailmankaikkeuden sanotaan olevan, ääretön.”⁵⁵ Joka tapauksessa kyseessä on yhdysside ihmiskuntaan ja toisiimme.⁵⁶

Teoksen kautta siis näemme itsemme, näemme demokratian tilan ja uhat, ja tämä näky yhdistää meitä, jotka olemme täällä väliaikaisesti, yhdistää vastuuna. Viime kädessä Saramagon kertomus onkin eettinen haaste ja kysymys – ja ainoa oikea vastaus eettiseen kysymykseen on eettinen toiminta. Se, ettei kansaa ole olemassa, vaatii konkreettisia toimia, joita kukaan tai mikään ei määrittele ennalta.

Loppuviitteet

- ¹ Žižek, Slavoj, *Ideologian ylevä objekti*, Apeiron Kirjat, Vantaa, 2005, suom. Heikki Kujansivu ja Janne Kurki, *The Sublime Object of Ideology*, 1989.
- ² Saramago, José, *Kertomus näkevistä*, Tammi, Helsinki, 2007, suom. Erkki Kirjalainen, *Ensaio sobre a Lucidez*, 2004, sivut 9-27.
- ³ Saramago 2007, 30.
- ⁴ Saramago 2007, 31.
- ⁵ Saramago 2007, 37.
- ⁶ Saramago 2007, 38.
- ⁷ Saramago 2007, 38.
- ⁸ Saramago 2007, 40.
- ⁹ Saramago 2007, 40.
- ¹⁰ Saramago 2007, 40.
- ¹¹ Saramago 2007, 41.
- ¹² Saramago 2007, 42.
- ¹³ Saramago 2007, 42-43.
- ¹⁴ Saramago 2007, 45.
- ¹⁵ Saramago 2007, 47.
- ¹⁶ Saramago 2007, 51.
- ¹⁷ Saramago 2007, 53-55.
- ¹⁸ Saramago 2007, 71-72.
- ¹⁹ Saramago 2007, 78.
- ²⁰ Saramago 2007, 83-84.
- ²¹ Saramago 2007, 87-88.
- ²² Saramago viittaa itsekin tähän ironisesti, ks. Saramago 2007, 91-92.
- ²³ Saramago 2007, 88-89.
- ²⁴ Saramago 2007, 89.
- ²⁵ Saramago 2007, 97-99.
- ²⁶ Saramago 2007, 111-113.
- ²⁷ Saramago 2007, 118.
- ²⁸ Saramago 2007, 132.

-
- ²⁹ Saramago 2007, 158.
- ³⁰ Saramago 2007, 159.
- ³¹ Saramago 2007, 164.
- ³² Saramago 2007, 164.
- ³³ Saramago 2007, 165.
- ³⁴ Saramago 2007, 165.
- ³⁵ Saramago 2007, 179.
- ³⁶ Saramago 2007, 179.
- ³⁷ Saramago 2007, 198-199.
- ³⁸ Saramago 2007, 199-200.
- ³⁹ Saramago, José, *Kertomus sokeudesta*, Tammi, Helsinki, 1997, suom. Erkki Kirjalainen, *Ensaio sobre a Cegueira*, 1995.
- ⁴⁰ Saramago 1997, 148.
- ⁴¹ Saramago 1997, 288.
- ⁴² Saramago 1997, 335.
- ⁴³ Saramago 1997, 372.
- ⁴⁴ Saramago 2007, 201.
- ⁴⁵ Saramago 2007, 204-206.
- ⁴⁶ Saramago 2007, 206.
- ⁴⁷ Saramago 2007, 207.
- ⁴⁸ Saramago 2007, 218.
- ⁴⁹ Saramago 2007, 286-287.
- ⁵⁰ Saramago 2007, 380-382.
- ⁵¹ Ks. Kurki, Janne, *Demokratia*, Apeiron Kirjat, 2007.
- ⁵² Ks. Kurki, Janne, *Yhteisöttömien yhteisö*, Apeiron Kirjat, 2005; Žižek, Slavoj, *Tervetuloa reaalisen autiomaahan!*, Apeiron Kirjat, Helsinki, 2004, *Welcome to the Desert of the Real!*, 2002.
- ⁵³ Saramago 1997, 360.
- ⁵⁴ Saramago 1997, 361-362.
- ⁵⁵ Saramago 1997, 345.
- ⁵⁶ Saramago 1997, 345.